

ISSN:1306-3111

e-Journal of New World Sciences Academy
2010, Volume: 5, Number: 4, Article Number: 1C0227

EDUCATION SCIENCES

Received: August 2010

Accepted: September 2010

Series : 1C

ISSN : 1308-7274

© 2010 www.newwsa.com

Mustafa Gündüz

Firat University

mgunduz@firat.edu.tr

Elazig-Turkey

**TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E EĞİTİM SİSTEMİNİN FİNANSMANINI SAĞLAMA DÜŞÜNCE,
ÖNERİ VE UYGULAMALARI (1860-1930)**

ÖZET

II. Mahmut devrinden itibaren devletin temel sorumluluk alanlarından biri eğitim olmuştur. Makbul vatandaş yetiştirmenin temel unsuru eğitim kabul edilmiştir. Bu sebeple devlet, 'modern bir eğitim sistemi' meydana getirebilmek için yeni düzenlemeler yapmıştır. Bunu başarabilmek için yeni okullara, personele, araç gerece, programa ve araştırmalara ihtiyaç duymuştur. Bunun için de öncelikle malî kaynaklar gerekmiştir. Türk eğitim tarihinin son 200 yılına bakıldığında en büyük sorunun malî kaynak olduğu görülür. Bu sorunu aşmak için, sürekli yeni vergilerin yanında, yardımlaşma dernekleri, maarif sandıkları, bağış ve hayır yapmaya özendirme, eğitim için fitre, zekât ve kurban derisi toplama gibi pek çok yönetime başvurulmuştur. Özellikle 1876-1920 arasında zengin tecrübeler vardır. Cumhuriyet döneminde de bunlardan yararlanılmıştır. Bu yazıda, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e eğitim finansmanının nasıl karşılandığına yönelik düşünce, öneri ve uygulamalar incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat, II. Meşrutiyet, Cumhuriyet,
İktisat Tarihi, Eğitim Tarihi, Eğitim ve Ekonomi

**THE THOUGHTS, SUGGESTIONS AND APPLICATIONS FINANCING THE PROVISION OF
EDUCATIONAL SYSTEM FROM TANZİMAT TO REPUBLIC (1860-1930)**

ABSTRACT

After the Mahmut II era, education has become one of the fundamental responsibilities of state. Education has adapted the basic element of educate the citizens. For this reason government has made new arrangements in order to bring about of a modern educational system. To achieve this, new schools, staffs, equipments, programs and research was needed. For this primarily, financial resources were required. Looking at the past 200 years in the history of Turkish education, financial source is seen to be major problem. To solve this problem have been tried in different ways. For example, new taxes, charity, fraternal organization, training funds, encourage to donation. There are particularly rich experiences between 1876-1920. These were used in the republican period. In this paper, ideas, recommendations and implementation for how to provide financial recourses education has been examined.

Keywords: Tanzimat, Second Constitution, Republic, Economic History, History of Education, Education and Economy.

1. GİRİŞ (INTRODUCTION)

Modern devlet, en başta N. Machiavelli, T. Hobbes, J. Locke ve Rousseau'nun öncü fikirleri doğrultusunda sanayi inkılâbının hem sebebi hem de bir sonucu Avrupa'da ortaya çıkmıştır. Bu yeni zihniyetteki devletler, imparatorluklardan ve geleneksel devletlerden hayli farkları vardır. Bu farkların en görünür olanlarına kısaca değinmek gerekirse; Modern devletler yöneten ve yönetilen ilişkisinin yeniden formüle edildiği bir sistemdir. Bu sistemde en başta yönetilenlerin bir takım hakları, sorumlulukları ve denetleme görevleri vardır. Modern devletler adalet ve güvenliğin yanında bayındırlık, sağlık, eğitim vb. alanlarında yeni görevleri kabul etmiştir.

Bunlar içerisinde bu makale için söz konusu olan ve önemli görülen husus, modern devletlerin halklarına çeşitli konularda bilgi vermek, onları meslek sahibi yapmak ve yeni toplumsal düzenin sağlıklı bir üyesi olmaları için onları hayata hazırlamayı hem hak hem de sorumluluk olarak kabul etmesidir. Bu kabuller sanıldığı kadar hem devlet, hem de toplum tarafından kolay kabul edilmemiştir. Hatta Avrupa'da bu uğurda uzun mücadeleler verilmiş, kanlar dökülmüş, ağır bedeller ödenmiştir. Elbette devlet eğitimi kendisi için bir hak ve sorumluluk olarak kabul ederken bunun gerçekleştirilebilmesi için yeni kaynaklar ve kazançlar elde etme yoluna gitmiştir.

Bütün bunlar bir anlamda yeni iş imkânları yaratmak olduğu kadar, yeni vergilerin ihdası anlamına da gelmektedir. Modern devletler bir anlamda kapitalist sistemlerin bir üst yapı aracı olduklarından, modern ekonominin gelişmesi ve meşruiyetini sağlayıcı önlemleri almak zorunda kalmıştır. Modern kapitalist ekonominin hammadde, enerji ve pazardan sonra ancak devletin yardımıyla çözebileceği en temel ihtiyaçlar nitelikli işgücü, güvenlik ve ülke içinde ve dışında işlerin takibi için hızlı bir bürokrasi olarak temayüz etmiştir. Avrupa'da aristokrasi ve monarşiye karşı modern devleti kuran burjuvazi kendi amaçlarına hizmet için devlet imkânlarını da kullanmıştır.

İşte bu sebeplerle modern kapitalist ekonominin ortaya çıkmasına paralel olarak zorunlu ve parasız devlet eğitimi tartışılmaya başlanmış ve 19. yüzyılın sonunda da pek çok Avrupa devletinde uygulamaya konulmuştur. Kadın eğitimi ve istihdamının da benzer kaygılar sonucunda gerçekleştiğini unutmamak gerekir. Bu sebeple, "yeni kalkınmakta olan bir ülke, iktisadî ve siyasî gelişmesini hızlandırmak amacıyla sürekli değişiklikler yapmak istiyorsa modernleşmenin şartlarından biri olarak kabul edilen yüksek seviyeli insan gücünü hem adet hem de kalite bakımından yetiştirmek için uygun bir eğitim sistemi bulmak" (Harbison, 1964: 175) zorunda kalmıştır. Bu zorunluluk eğitimde yaygınlaşma hamlelerini zaruri kılmıştır. Avrupa'da başlayan bu hızlı ve köklü değişim Osmanlı Devletini de kısa sürede etkilemiştir.

III. Selim ve sadık halefi II. Mahmut döneminde devlet bütün geleneksel kalıplarından sıyrılmaya başlamış, modernizme eklenmek için bünye değişimlerini başlatmıştır. Bu uğurda gerilemenin temel sebeplerinden görülen askerî işlerin düzeltilmesi için açılan okulların yanında ilk olarak sivil karakterli, topluma, bürokrasiye ve ekonomiye yönelik olarak 1838'de Rüştiyeler açılmıştır. Sivil karakterli bu okulun açılma sebebi devlete memur yetiştirmek olduğu kadar, ekonomik ve kültürel tarafları da vardır. Bu yazıyla ilgili yönüne bakıldığında, modern eğitimden beklentilerin söz konusu yenilik çalışmalarına temel oluşturduğu görülür: "Eğitimin iki esas fonksiyonu vardır: önce, eğitim umumî bilgi ve kültürel valörleri yaymak için bir vasıta olarak görülebilir ki, bu kendiliğinden arzu edilebilir bir şeydir. İkincisi, eğitim ihtisas işçisini yetiştiren bir vasıttadır" (Bos, 1964: 315).

2. ÇALIŞMANIN ÖNEMİ (RESEARCH SIGNIFICANCE)

Türkiye'de bu güne kadar özellikle fazla durulmamış olsa da, devletlerin modernleşmesi ile eğitim arasında sanıldığından çok daha güçlü bir bağ vardır. Dolayısıyla devlet ve toplumun modernleşme dinamiklerini anlamak için bu iki unsur arasındaki bağa iyi bakmak gereklidir. Devletin farklı şekillerdeki uygulamalarıyla modernizasyon projesi üretmesi en başta eğitimin yardımıyla

gerçekleşmiştir. Osmanlı devletinin de ilk modernleşme hareketlerinin ordu için yeni okullar açmak olduğu düşünüldüğünde bu bağ daha açık görülebilir.

Ancak bu sürecin büyük sıkıntıları olmuştur. Bu sıkıntının başında devletin ve toplumun modernizasyonunda en önemli araç olarak görülen eğitimin yaygınlaşmasında ortaya çıkan finansman meselesi gelmiştir. Osmanlı devleti Tanzimat'la birlikte eğitimin yaygınlaşması hatta okulsuz bir mahalle kalmamasını idealize etmiştir. Ancak buna ulaşmak o kadar kolay olmamıştır. Geleneksel Osmanlı devletinin eğitimdeki rolü ve kontrolü sınırlıydı. Eğitim daha çok medreseler, tekke ve zaviyelerde yapılır, finansmanı da vakıflar ve halkın yarımalarıyla karşılanırdı. Devletin kısmî bir kontrolü söz konusu idi. Ne zaman ki, devlet kademesinde ve ekonomik alanlarda eğitimli insana ihtiyaç duyuldu, işte o zaman devlet hem bu ihtiyacı karşılamak hem de tebaasını kontrol etmek için eğitim hizmetlerine ayrı bir önem vermeye başladı. Ancak başlangıçta devlet bu hizmeti kabul etmekte direndi. Hatta bütün masrafları halka yıkma girişimleri oldu. Ancak zamanla bunun imkânsız olduğu görüldü ve devlet eğitime kaynak ayırmak zorunda kaldı. Ayrılan kaynaklar bir türlü yetmedi. Yeni malî kaynaklar yaratılmak için çareler arandı. Bu da bir anlamda Ricardian iktisadî zihniyetin bir yansıması olarak yeni vergiler anlamına geldi.

Bu makalede Tanzimat'tan Cumhuriyet'e, devletin, ekonominin ve eğitimin modernleşme sürecinde, eğitimin yaygınlaşması çalışmalarında devletin hangi ekonomik kaynaklara başvurduğu ve ne tür önlemler aldığına ve uyguladığına değinilecektir. Bu güne kadar hem zaman hem de konu bakımından böylesi araştırmaların azlığı, makalenin önemi ve özgünlüğüne büyük katkı yapmaktadır.

3. BULGULAR VE TARTIŞMALAR (FINDINGS AND DISCUSSIONS)

3.1. Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Eğitim ve Finansmanı Sorunu (Education and its Financial Problems From Tanzimat to Second Constitutional Period)

Eğitim bilimlerinin pek çok alt alanı bulunmaktadır. Bunlardan biri de eğitim iktisadı ya da eğitim ekonomisidir. Bu bilim dalı eğitim fakültelerinde Eğitim yönetimi, teftişi ekonomi planlaması ve ekonomisi anabilim dalı içerisinde bir alt alan olarak varlığını sürdürmüştür. Bu güne kadar bu bilim dalı altında mevcut sorunların ötesinde Türk Eğitim Tarihinin tecrübeleri doğrulturursa, eğitim ihtiyacı için devlet ve toplumun hangi sorunlarla karşı karşıya kaldığı ve bu sorunlara yönelik ne tür çözümlerin üretildiğine yönelik araştırmalar yok denecek kadar azdır. Özellikle meselenin Osmanlı boyutunu dikkate alan bir çalışmaya ulaşılamamıştır. İlgili alanda yapılan araştırmalar daha çok, Cumhuriyet dönemi eğitim ve malî ilişkilerini ön plana almaktadır (Tural, 2005; Tural, 2002). Bu araştırmalarda da kısmen görüldüğü üzere, Osmanlı tecrübesine ilave olarak Cumhuriyet döneminde de eğitime mali kaynak sağlama yolunda pek çok sorun yaşanmıştır ve bu sorunu çözmek için çok farklı yöntemlere başvurulmuştur. Gökçe'nin araştırmasında günümüz okulları 30'un üzerinde kalemden gelir elde etmenin yollarını aramışlardır (Gökçe, Ergin, 1997).

Geleneksel Osmanlı eğitim sisteminde, Tanzimat öncesi döneme kadar eğitim hizmetleri büyük ölçüde medreselerin tekelindeydi ve medreseler de vakıf sistemi içerisinde varlıklarını devam ettiriyordu. Tanzimat'la birlikte açılan yeni okulların finansmanı önemli bir sorun olarak ortaya çıktı. Devlet geleneksel kurumlar karşısında alternatif olarak açtığı rüştiye, ibtidai, sultanî ve idadilerin masraflarını karşılamakta ilk başlarda hayli gönülsüz davrandı. Ancak özellikle 1856 Islahat Fermanı sonrasında devlet içindeki bütün unsurlara serbestçe okul açma imkânının sağlanması sorunu Müslümanlar aleyhine aşırı şekilde büyüdü. Bu sebeple öncelikle 1857'de Maarif Nezareti'ni kuruldu, 1869'da da bütün eğitim işlerini belli bir nizam ve intizama sokan nizamnameyi oluşturdu. 1870'lere kadar taşra eğitiminin temel finansmanı avarız ve munderise vergileri idi.

Bu zamana kadar, hatta bundan sonra da devletin eğitime gerekli önemi vermediğinin açık göstergelerinden biri devlet memurlarının maaşlarıdır. Şöyle

ki, "Osmanlı devlet memurları arasında en düşük maaşı eğitim personeli alıyordu, bu da Bâb-ı Âli'nin eğitime yeterli kaynak ayırmadaki gönülsüzlüğünün veya eğitim konusunun tüm reform gayretlerine rağmen devlet katında yeterli derecede saygınlığa sahip olmadığına delildir" (Somel, 2010: 180-1). Durumun vehametini kavrayan bürokratlar kısmen Fransa'nın baskısıyla hazırladıkları 1869 tarihli *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'nde, eğitimin kaynaklarına yönelik bir bend ayırmışlardır. Nizamnamenin 192. maddesine göre eğitimin malî kaynakları şuralardan temin edilecektir:

- Tahsisat-ı miriye,
- Halkın yıllık yardımları,
- Tahsisat-ı vakfiye
- İanat-ı müteferrika ve
- Mekteb-i Sultaniye ve Âliye talebesinden alınan yıllık ücretler ve cezalar (M. Cevad, 2002: 438-9).

Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 192. maddesine göre, *tekke ve zaviye gelirlerinin* de yeni açılan okulların masraflarını gidermede kullanılması kararlaştırılmıştır. Bu dönemde *müsaderelerden* elde edilen gelirler de bazen eğitime aktarılmıştır. *Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin* bir gereği olarak okulların yaygınlaştırılması gerekiyordu. Bunun için de yeni malî kaynaklar gerekiyordu. Buna yönelik olarak, 1872'de vilayet okullarının '*öşrü'l- öşr*' yani, '*öşrün onda biri*' oranında bir vergi kalemiyle finanse edilmesi planlanmıştır (Ergin, 1977: 466). Bu vergi memleket sandıklarında biriktirilecekti. Ancak ilerleyen senelerde toplanan bu vergi başka amaçlarla kullanıldı. *Maarif Nezareti* 1872'de eğitimdeki malî işleri bir düzene koymak için şu tedbirleri almıştır (BOA, 23 M 1290, ŞD., 205/55; Nurdoğan, 2005: 450):

- Belli mahalleler toplanarak bir malî cemaat meclisi oluşturulmasına ön ayak olmuştur.
- Bu cemaatler bir sandık emini tesis etmiştir.
- Okula gönderilmeyen çocukların ailelerinden alınan cezalar meclis sandığında biriktirilmiştir.
- İbtidailer elindeki vakıfların daha sağlıklı işletilmesi kararlaştırılmıştır.
- Komisyon herkesin eğitime katkı yapması için çalışmalar başlatmıştır.
- Komisyon mali işleri yürütebilmek için bir defter tutmayı istemiştir.

Her ne kadar bu şekilde kararlar alındıysa da, "Abdülhamid devrinde *Maârif Hisse-i İânesi* biçiminde ıslah edilecek olan *öşrü'l öşr* gibi vergiler, tam olarak eğitim amaçlı kullanılamadı. Bu bakımdan 1876'dan önceki yıllar, eğitim açısından bir malî başarısızlık dönemi olarak tanımlanabilir" (Somel, 2005: 183; Kodaman, 1992: 65). Zaten, "Sultan Abdülhamid dönemi öncesinde hükümet, ilköğretim okullarının kurulması ve devamıyla ilgili olarak ekonomik meselelerde halkı serbest bırakmıştı" (Nurdoğan, 2005: 444).

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi dönemin şartlarına göre mükemmel olarak kabul edilse de, aradan kısa bir süre geçtikten sonra eleştiriler başlamış, uygulama noktasında çeşitli sıkıntılar dile getirilmiştir (BOA. YEE, K.: 31, No: 1374, Z:115, K.n: 84; Said Paşa, 387-8). Buradaki şikâyetlerden hareketle Sadrazamlığının ilk günlerinden itibaren 1877'de Küçük Said Paşa harekete geçmiştir. İmkânlar dâhilinde bütün kazalara rüştiye yapılmasını önermiş, her mahalleye sıbyan mektebi ile nahiyelerde sanayi-i adiyeye mekteplerinin açılması gerektiğini (Said Paşa, 204) belirtmiştir. Bu önerilerinin gerçekleşebilmesi için de malî kaynakları belirlemiştir.

1881'de yabancılar borçlarını tahsil edebilmek için *Düyûn-ı Umûmiye İdâresi*'ni kurdu. 1881'de Bâb-ı Âli taşradaki rüştiyelerin yazı muallimlerine, bevâblarına verdiği maaşı yüzde yirmi oranında azalttı. Daha sonra da öğretmen maaşlarından tasarrufa gidilmeye çalışıldı. Said Paşa'nın gayretleriyle 1882'de taşra *Maarif Meclisleri* teşkil edildi ve bu meclisler eğitime kaynak sağlama konusunda yetkilendirildi.

II. Abdülhamid'in önde gelen Sadrazamlarından Said Paşa'nın önerisi doğrultusunda 1 Mart 1883'te *Maarif Hisse İanesi* adında bir vergi kabul edildi ve kısa bir süre sonra da kapsamı genişletildi. Bu verginin ihdas gerekçesi öncelikle idadilerin yapım ve işletilmesinde kullanılmak üzereydi. Vergi, mükellefler tarafından kolaylıkla kabul edilmedi ve memleketin farklı bölgelerinden çeşitli sebeplerle itirazlar hatta isyanlar yükseldi. En temel direniş sebebi, yerel idarelerden toplanan vergilerin merkeze aktarılmasıydı. Başlangıçta toplanan verginin $\frac{1}{4}$ oranı İstanbul'a aktarılırken daha sonra bu dörtte ikiye çıkarıldı. Hatta bundan daha fazlasının da aktarıldığına dair kayıtlar söz konusudur (Somel, 2010: 193). Bu da yerel halkın ve idare meclislerinin yeni ihdas edilen eğitim vergilerine şiddetle karşı çıkmalarına sebep olmuştur. Eğitime katkı vergisine ve bayındırlık hizmetleri payına karşı bir başka direniş de, eğitimi ve bayındırlık hizmetlerini temel bir ihtiyaç olarak telakki edecek bir kültür ufkunun olmayışından kaynaklanabiliyordu (Somel, 2010: 190).

II. Abdülhamid Döneminin ikinci yarısında eğitime ayrılan kaynaklar şunlardı:

- Ziraat bankası şubeleri aracılığı ile aşâr hasılatınının 396/10,000 oranındaki miktar.
- Yasalar çerçevesinde öğrencilerden alınacak öğrenim ücretleri.
- Memur maaşlarından yapılan kesintiler.
- Ziraat bankası şubelerinde nemalandırılan meblağdan elde edilen faiz gelirleri
- Okuldaki bakkaliye mültezimlerinden alınan ücretler.
- Maarif hissesi olmak üzere emlak ve arazi vergilerine %5 zam yapılarak mal memurları aracılığıyla toplanacak emlak vergisi.
- Zehbiyye rüsumu adıyla ve belediyelerce toplanan zehbiyye resm-i munzamı (BOA, MF. VRK. 15/111, 1314'ten, Nurdoğan, 2005: 457).

1899 Mayısında Meclis-i Vükelâ toplanarak, yeni okul açma ihtiyacı ve açılan okulların nitelik ve nicelik açısından geliştirilmesi için bir takım önlemler alınmasını istemiştir. Bu önlemler şunlardır:

- Genel bütçeden eğitime ayrılan payın arttırılması.
- Gelir vergisi, emlak vergisi ve ağnam rüsumu ve aşardan maarif hissesi alınması.
- Zehbiye rüsumu dışındaki bütün vergilere $\frac{1}{4}$ oranında zam yapılması.
- Zehbiye alınmayan yerlerde, bunu toplamak için bir an önce harekete geçilmesi.
- Maaşlardan %0,5 oranında eğitim katkı payı alınması,
- Kira sözleşmeleri ile devlet memurlarının tercüme-i hâl varakaları matbaada basıldıktan sonra, 2,5 kuruşa satılarak elde edilen tutar eğitime ayrılması.
- Aynı şekilde pasaport ile esnaf, ebniye ve şikâr tezkerelerinin 2.5 kuruşa satılmasından doğan kârdan eğitim adına yararlanılması.
- Gerek İstanbul gerekse vilayetlerdeki bütün dairelerin maaş dışında yaptıkları ödemelerin makbuzlarından 40 para, vergi ve mürûr tezkereleriyle, gümrükten verilen her tezkere, ilmühaber, beyanname, şahadetname ve satış-devir senetlerinden eğitime katkı olarak 20 para alınması.
- Yine eğitim adına imparatorlukta üretilen ve satışa sunulan her cins biranın düzinesinden 120 para, limonat gazozlarının sifonlu büyük şişelerinin düzinesinden 80 para, küçük şişelerin düzinesinden 40 para ve maden sularının düzinesinden 120 para alınması.
- Basımına izin verilen eserler için dağıtılacak ruhsatname ve imtiyazların idadi, sultani ve yüksek okul şahadetnâmeleri ve tasdiknâmeleri ile özel okullara ait ruhsatnâme ve şahadetnâmelerin onay bedeli olarak harç ücreti alınması ve eğitime ayrılması.

- Kurban derilerinin eğitim yararına toplanması.
- Sahibi tarafından kullanılmayan veya arazi-i emiriyeden olup da 'gayr-ı merziyye' (beğenilmemiş) bulunan tarlalar için maarif idaresi aracılığıyla gereken tohumların verilmesinden ve elde edilecek yararlar orantılı bir miktar masraf yapılarak, ürünlerinin bütün sakinlere paylaştırılmasından sonra, eğitime ait olan kısmının satışından elde edilen para okullara harcanması.
- Vekâlet senetleri ile dava vekillerinden her vekâlet için alınan belirli miktardaki harçların dışında, Hukuk Mektebi îânesi adıyla 1 adet sim mecîdiye toplanmalı ve aylık olarak maarif veznesine teslim edilmesi.
- Henüz maarif hissesi alınmadığından geri durumda kalan Trablusgarp ve Yemen vilâyetlerinde, şimdiden ve mümkün olmadığı takdirde en kısa zamanda bu hissenin toplanması için tedbirlerin alınması.
- Acilen ilköğretim okullarına için yeni kaynaklar yaratılmalıydı. Ayrıca ibtidâi ve rüştiye binalarının onarım ve eksiklikleri için maarif hissesinin geçerli olduğu yıldan 1894 yılına kadar mal sandıkları ile mükellef zimmetlerinde biriken meblağ, herhangi bir şikâyete izin verilmeksizin, aşamalı olarak toplanmalıydı (BOA, M.V. 98/103, 6 M 1317'den, Nurdoğan, 2005: 459-460).

Bütün bu tekliflere ve alınan önlemlere rağmen, devletin içinde bulunduğu malî kriz yüzünden, devlet eğitime gerektiği kadar bütçeden pay ayıramamıştır. Tam aksine, ibtidai okulların yaygınlaştırılması için toplanan vergiler devletin dış borçlarını ya da daha öncelikli görülen harcamalarını karşılamak için kullanılmıştır. 17 Mayıs 1899 tarihli bir mazbatada bütçeden maarife ayrılan payın %1.5 olduğu belirtilmiştir (Emiroğlu, 2007: 178). Aynı mazbatada devletin bütçeden eğitime ayırdığı pay ile Osmanlı Devletinden ayrılan Balkan Devletlerinin ayırdığı pay karşılaştırılmıştır. Romanya, Yunanistan ve Sırbistan genel bütçeden eğitime %10 pay ayırırken bu oran Bulgaristan'da %60'a kadar çıkmaktadır.

Eğitimde özellikle de ibtidai okullara kaynak aktarmadaki sıkıntılar öncelikle Anadolu'yu etkiliyordu. Sivas'tan gönderilen bir dilekçede görüldüğü üzere (BOA, YMTV, 53/108, 27 1309 /2 Eylül 1891'den Somel, 193) maarif hissesinin en azından yarısının toplanan mahalde kalması isteniyordu ki, bu durum toplanan verginin yarısından bile fazlasının merkeze aktarıldığını gösteriyor. Bu durum Anadolu'da görev yapanları ve yerel idarecileri yeni kaynaklar aramaya yönlendirmiştir. Bu çerçevede önerilen eğitim kaynakları olarak şunlar zikredilmiştir (BOA, YEE, K.A. E.21/III c. k. i, Z. 21, K.131; K.14 E.2287, Z126, K.11;YSRM, D.106, S.53'ten Emiroğlu, 2007: 179-180):

- İbtidai yapımına başlanan köylerde, emlak ve esnaf vergi zammı kaldırılıp öşrü'l-öşrün maarif vergisi alınması. Nahiyelede ise, buna ilaveten emlak ve esnaf vergisine, idadileri karşılayacak kadar maarif hissesi ilave edilmelidir. Bu gelir idadilere, arazi gelirleri ise rüştiye ve ibtidailer ile Maarif Heyet-i İdaresine harcanacak, geri kalanın bir kısmı Nezarete gönderilecektir.
- Kanunî bir uygunsuzluk olmadığı taktirde boş kalan emlak ve arazi ile birlikte devletin tasarrufuna geçen arazilerin belirli bir zaman için maarife devredilip, bunların kullanımıyla elde edilen gelir yine maarife aktarılmalıdır veya bu arazi halk ile maarif arasında paylaştırılmalıdır.
- Köy okullarına yine köyden gelir bulma gayesi ile her köye eğitim ihtiyacı nispetinde ağaç dikilmesi teklif edilmiştir. Her köyde dikilen 5.000 ağacın 5-10 sene sonra 500 lira gelir getireceği düşünülmüş ve uygulama devletin sorumluluğuna bırakılmıştır.
- Mültezimlerin devlete olan borçlarının faizlerine bir miktar zam yapılmalıdır.
- Merkez ve taşra belediyelerince alınan her çeşit vergiye maarif için zam yapılmalıdır. Meselâ, has ekmeğin her bir kıyyesi ve kesilen her bir

baş hayvan için vergi alınmalıdır. Hatta zehbiyye vergisinin alınmadığı yerlerde de bu vergi konulmalıdır.

- Evkaf-ı münderise dışındaki vakıfların okullara ait olduğu halde çeşitli masraflar için kullanılan gelirin bir kısmı maarif sandığına aktarılmalıdır.
- Maarif hissesinin yarısı yerine $\frac{1}{4}$ 'ü Nezarete gönderilmeli, geri kalan ise mahalli eğitim giderleri için kullanılmalıdır.
- Bürokrasinin değişik muamelelerinden maarif için gelir temini yoluna gidilmelidir. Çeşitli tezkere, mukavele, makbuz, senet, beyanname, şahadetname, ruhsatname, tasdiknameden maarife gelir sağlanmalıdır.
- Devlet içinde alım satımı olan her çeşit bira fabrikalarında üretilen limonata ve maden sularından miktarına göre belli bir oranda pay sağlanmalıdır.
- Bağdat'ta türbelere defnedilen Şiilerden alınana vergiye %50 zam yapılmalıdır.
- Kurban derileri her yerde maarif adına toplanmalıdır.
- Hukuk mektebi için toplanan 1 gümüş mecdiye maarife aktarılmalıdır.
- Henüz maarif hissesi alınmayan yerlerde bunların tesisi yoluna gidilmelidir.

Bilindiği üzere II. Abdülhamid dönemi eğitimin taşraya yaygınlaştığı, aynı zamanda merkezîyetçiliğin yeniden güçlendiği, modern eğitim öğretim yöntemlerinin okullara yerli bir formla karışık olarak uygulandığı bir zaman aralığı olmuştur. Bu süreçte en dikkati çeken husus ilköğretimin yaygınlaşması olarak kabul edilir. Tanzimat dönemi alışkanlığının devamı niteliğinde bu dönemde de eğitime kaynak ayırmada devlet hayli gönülsüzdür. Ancak işin içinden çıkılmaz hale gelindiği için yeni kaynaklar ayırmak zorunda kalınmıştır. Bu kaynakların pek çoğu halka yeni vergiler yüklemekten ibarettir.

3.2. Eğitim Harcamalarında Yerel Kaynakların Kullanımı (The Use of Local Recourses in Educational Spendings)

II. Abdülhamid döneminde eğitimin merkez ve taşra teşkilatı güçlendirildiği için, yerel idarecilere ve maarif meclislerine buldukları bölgelerin eğitim sorunlarını çözme yetkisi verilmiştir. Buradan güç alan yerel idareciler de özellikle ilk ve orta öğretim masraflarının karşılanması için farklı yollar aramışlardır.

Bunlar içerisinde en dikkat çekenlerden biri Mithat Paşa'nın uygulamalarıdır. Paşa, Tuna Valiliği sırasında eğitim harcamaları için, evkâf-ı münderise, avâız akçesi, öşrü'l-öşr vergileri yanında fitre, zekât ve kurban derilerinden elde edilen gelirleri kullanmıştır (Ergin, 1977: 466).

1882'de Sivas Valisi Halil Rifat Paşa Bâb-ı Âli'ye pilot bir proje sunmuş ve Sivas vilayeti için onay almıştır. Buna göre vilayetlerdeki her çift öküz bir tarımsal üretim birimi kabul edilmek suretiyle vilayet idaresi toplam 98.200 çift öküzün her bir çifti başına 20 okka tahıl borç alacaktı. Borç alınan bu tahıl, idarenin kiraladığı bir tarlaya ekilecekti. Harmandan sonra borç alınan tahıl ve tarlanın kirası ödenecek, kalan ürün satılacak ve gelir yerel maarif sandığına aktarılacaktı (Kodaman, 1992: 159; Somel, 2005: 186). 1891'de Sivas Valisi Mehmed Memduh Bey, her hangi bir cemaat ve etnik grup gözetmeksizin, devlete emlak vergisi verenlerden belli oranlarda eğitim vergisi alınmasını önermiştir. Önerilen bu ek vergi gelirleri ilkökul eğitimi için harcanacaktı (BOA, YMTV, 53/108, 27 M. 1309'dan, Somel, 2010: 196).

Tikveş kazası kaymakamı Mustafa Bey 1886'da, Vardar ve Karasu nehirlerinin kıyılarını birbirine bağlayan büyük kayıklara el koyarak maarif idaresi adına işletmeye başladı. Söz konusu kayıkların işletilmesinden elde edilen gelirler eğitim harcamaları için kullanılmaya başlandı (BOA, YMTV, 37/56, 1 C 1306).

Eğitim harcamalarında kullanılmak üzere yapılan tekliflerden biri de, Bağdat Vilayetinde, medresenin bir süredir münhal bulunan müderrislik

kadrosunun feshedilmesi ve bu kadroya aktarılan malî kaynağın bir bölümünün idadî muallimlerine transfer edilmesiydi (BOA, AD No: 1422, s.201, 20 Ca 1307). Yine, Yemen Vilayetinde iptidai okul muallimlerinin maaşlarının yarısını belediye veriyordu (BOA, AD No: 1422, s.255, 15 B 1307'den, Somel, 2010: 197). Ordu merkezlerinin olduğu taşralarda tıp okullarının açılması, masrafı kısmen düşüreceği tahmin edilerek bir teklif yapılmışsa da sonradan teknik malzemelerin teminindeki zorluklar yüzünden gerçekleşemedi. Pek çok vilayette eğitim hizmetlerinde kullanılmak üzere, otel, hamam, ev, dükkân, gazino, muvakkithane, misafirhane, kütüphane, su deposu gibi müesseseler kurulmuş ve işletilmiştir.

Bunların yanında II. Abdülhamid döneminde eğitim harcamalarını karşılamak için şu tedbirlere de başvuruldu:

- İzmir Maarif müdürü, ilköğretim için kullanılan bir yerin yıkılması sonrasında buranın yerine daha kârlı olacağı düşüncesiyle otel açmak istemiş ve bu Nezaretçe kabul edilmiştir.
- Üsküdar ve Boğaziçi'ndeki kahvehane ve diğer yerlerin vergileriyle birlikte buralardan maarif hissesine yönelik bir verginin alınması isteğiyle bir dilekçe verilmiştir.
- Taşra vilayetlerinde servet sahibi kimselerden daha çok yardım ve bağış istenmiştir.
- Maarif hissesine ait zahirelerin müzayede yoluyla satışı kararlaştırılmıştır.
- Aydın'da üzüm satışından her yüz kileden 2'şer metelik alınması kararlaştırılmıştır.
- Ilgın kazasında eğitim hizmetleri için ılıca ve misafirhanelerin kullanılmıştır.
- Edirne'de, ilköğretim okullarının ihtiyaçlarını karşılamak için otel ve gazino yapımı hakkında hisse-i maariften bir kaynağın kullanılması talep edilmiştir.
- Bazı kazarlarda dükkân, kahvehane vb. yerlerin kirası eğitime ayrılmıştır.
- Köylere ait meraların farklı şekillerde işletilerek eğitime katkı sağlanmıştır.
- Özellikle Ortadoğu'da yapılan hurma ihracatından eğitime katkı payı istenmiştir.
- Yine bu konudan olmak üzere kahve ihracatından eğitime katkı payı talep edilmiştir.
- Tuzla, Sapanca, Çatalca'daki halkın karşılıksız olarak kullandığı moloz ve kumdan eğitimde kullanılmak üzere vergi alınması istenmiş ancak kabul edilmemiştir.
- Eğitim için bazı arazilerin park ve çay bahçesi olarak işletilmesi kararlaştırılmıştır.
- Okul adına bir takım törenlerin, gösterilerin, eğlence programlarının, müsamerelerin yapılması, kermeslerin düzenlenmesi kararlaştırılmıştır.
- Bazı iptidailer için haftalık ve avâid adıyla bir miktar para toplanmıştır.
- Özellikle ilköğretim okullarının masraflarını karşılamak için halktan alınan bu yardımlardan bazıları 'cebrî usül üzere', yani 'zorla tahsil' halini almıştır. Bu da toplumda eğitime ve devlete karşı olumsuz bakışların temel sebeplerinden biri olmuştur.

3.3. II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimin Mali Kaynakları

(Financial Resources of Education on Second Constitutional Period)

II. Abdülhamid döneminde eğitimle ilgili düzenlemeler büyük ölçüde II. Meşrutiyet döneminde de devam etmiştir. Bu dönemde yapılan en önemli yenilik 1913'te ilköğretimin yeniden yapılandırılmasına yönelik çıkarılan geçici

kanundur. Eğitime devlet bütçesinden ayrılan pay önceki dönemlerden pek de farklı değildir (A. Cevdet, 1329). Bu kanunda da eğitim harcamalarının hangi kaynaklardan temin edileceğine yönelik tafsilat yer almıştır. 1913 tarihli *Tedrisât-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkatine* göre ilköğretimin kaynakları şunlardır:

Madde 15: Mekâtib-i ibtidaiye tesisine, muktezi arsanın tedariki ve mektep binasının ve muallim ve muallime ve muavin ve muavineleri maaşâtıyla süknâları mesârif-i inşaiyesi ve bedel-i icarî ve bunların tamiri ve esas mektebin ve levazım-ı tedrisiyenin tedarik ve tecdidi, derşanelerin teshin ve tenviri, hademe ücretleri karye ve mahalle ahalisinin zimmetine ait mesarîf-i mecburiyedendir.

Karye ve mahallenin merbut olduğu kaza veya liva yahut vilayet meclis idareleri bu mesarîf-i a'şar vergisiyle mütenasip olmak üzere a'şar defterleri mucibince mükellifine tevzi' eder. Erbâb-ı sanat ve ticaretten olanlar temettu vergilerine kıyasen tevziat icra olunur.

Mesarîf-i mezburenin ahaliden suret-i istifadesi bir nizamname ile tayin olunacaktır.

Madde 16: Köy ve kasabalarda umuma ait yerler ile hükümet malı olan arsalar mektep inşa edilmek üzere mahalli maarif encümenleri kararıyla meccanen terk edilebilir.

Madde 17: Köy mekteplerini inşaya muktezi olan kerestenin civar mirî ormanlardan meccanen kat'ına müsaade olunur (*Tedrisât-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati*).

1920'de İstanbul Vilayeti Maarif Meclisi üyeleri *Tedrisât-ı İbtidaiye Meclisi üyeleri* ile bir araya gelerek ilköğretime yeni kaynaklar arama yoluna gitmişlerdir (Nurdoğan, 2005: 511):

- Bütün ibtidâî öğrencilerinden veya devre-i âliyye devam eden örgencilerden öğrenim ücreti alınmalıydı. Bu madde, Nezaret tarafından "ilköğretimin zorunlu ve parasız Olduğu"na dair kanun maddesinin ihlâli anlamına geleceğinden kabul edilmemişti.
- *Mesârif-ı mecbûre vergisi* (*TİKM*, Madde: 15) maaş sahiplerine de teşmil edilmeliydi.
- Bir diğer nokta, ana mekteplerinden öğrenim ücreti alınması ile okul bakkallarından kira bedelleri toplanması konusuydu. Bu maddeler teamüle uygun görüldüğünden, Maarif Nezaret'i tarafından hemen onaylanmıştı. Yeni uygulamaya göre aylık yarım lira öğrenim ücreti alınmak üzere, ilkinden 2000 ve ikincisinden 3000 lira oranında bir gelir beklenmekteydi (BOA., 8 S 1339 / 21.10.1920, No: 351164).

Osmanlı Devleti zamanında alınan tedbirlerin zamanla Müslümanların aleyhine işlemeden dolayı 1920'de Hükümet eğitim harcamalarında şu tedbirleri almıştır (BOA, 4 L 1338 M.F. İBT., 702/29'dan, Nurdoğan, 2005: 452):

- Vilayetlerdeki harcamalar için, genel bütçeden verilecek meblağ ve bunun nerelerde sarf edileceğini tespit etmek.
- Yerel eğitim için sancak bütçeleri dâhilinde ayrı bütçeler düzenlemek, eğitimde gelir gider dengesini çıkarmak.
- Genel bütçe ile mahalli maarif bütçelerinden başka Müslümanlara verilecek yardım ve i'anat miktarını bütçelere ilave etmek.
- Nahiyelelerdeki Müslüman halka ait iptidai okulun gelir ve giderlerini ayrı ayrı tespit ederek, geliri yeterli olmayan okulların gider fazlasını, vergi şeklinde ve servetleri ölçüsünde ahaliye yüklemek.

3.4. Erken Cumhuriyet Döneminde Yabancı Uzmanların Eğitime Kaynak Arayışları (Study of Foreign Professionals Seeking Resources for Education in Early Republic Era)

Cumhuriyet döneminde de eğitimin en temel sorunlarından biri malî kaynak sağlama olarak görülmektedir. Osmanlı tecrübesinin devamı niteliğinde eğitim harcamalarının büyük bir kısmı yine vergi mükelleflerinin ve halkın üzerine yıkılmış görülmektedir. Öğretmen maaşlarının ödenmesinde 1950'lere kadar

sorunlar yaşandığı bilinmektedir. Eğitime kaynak arayışı konusunda özellikle Cumhuriyet'in kuruluş sırasında getirilen yabancı uzmanların farklı önerileri olmuştur.

Türk modernleşmesinin önemli yönlerinden biri de Batı'dan farklı alanlarda uzmanların çağrılmasıdır ki, bu uygulama Lale devrine kadar gider. Cumhuriyet'in kuruluşu sırasında ve sonrasında da bu uygulamaya devam edilmiş ve farklı alanlarda pek çok yabancı uzman getirilerek görüşlerine başvurulmuştur.

1924'te ilk ve orta öğretim reformu için görüşüne başvurulmuş J. Dewey raporunda, Türkiye'de birçok boş arazi ve hükümete bağlı doğal kaynakların varlığına dikkat çekerek her valiliğin bu tür toprakların bir bölümünü kendi okulları için ayırarak, ileride bu topraklardan alınacak gelirin tümünün okullara bırakılmasını önermiştir (Şahin, 1996: 236). Bu noktadan bakıldığında 1941'de uygulamaya konulan ve ancak on yıl kadar devam edilen Köy Enstitüsü tecrübesi ilk ve orta öğretime kaynak bulmada farklı bir yöntem olarak görülmektedir.

1933'te getirilen bir grup Amerikalı uzman sadece ekonomik sorunlar üzerine yoğunlaşmışlar ve 6 ciltlik bir rapor yazmışlardır. *Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumî Bir Tetkiki* başlıklı bu eserin 60 sayfa kadar bir kısmı da eğitim ekonomisine ayrılmıştır. Bu raporda eğitimin finansmanı yanında eğitim ve iktisadî düşünce ilişkisi üzerinde de durulmuştur. Rapora göre, eğitim insanın beynini yaşamın maddi gereksinimlerini yeter derecede sağlayabilmeli, aynı zamanda da gerçekleştirebileceği en yüksek gelişim derecesine ulaşmak için zaman ve araç bulabilecek bir şekilde olmalıdır (Şahin, 1996: 104). Bir bütün olarak bakıldığında rapor, eğitimden istenilen sonucun alınabilmesi için ülke gerçeklerinin dikkate alınarak bir program yapılmasını ön planda tutmuştur.

4. SONUÇ (CONCLUSION)

Batı devlet ve toplumlarındaki gelişmelere paralel olarak, Osmanlı devletinin modernleşme sürecinde yeni eğitim kurumlarının açılması bir zaruret halini alınca, bunlara kaynak ayırmak da önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Devlet bu sorunu aşabilmek için öncelikle yeni vergiler ihdas etmiştir. Ancak gerek halkın zorlanması, gerekse yeterli kaynağın temin edilememesi neticesinde 1869'dan sonra yeni düzenlemelere başvurulmuştur.

Bu nokta da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi bir dönüm noktasıdır. Bu nizamnamede yeni eğitim kurumlarının hangi kaynaklardan yararlanacağı belirtilmiştir. Ancak kısa süre sonra idealize edilen durumun gerçeklere uymadığı gerekçesiyle eleştirilmeye başlandığı görülmüştür. Buradan hareketle 1872'de eğitime yeni kaynak arayışları başlamış ve *öşrü'l-öşr* adında yeni bir vergi konulmuştur. 1881'de Said Paşa'nın girişimleri sonucunda da *maarif hisse ianesi* adı altında bir başka vergi kalemi ihdas edilmiştir. Bu vergilere toplumdaki itirazlar gelmiştir. İtirazın temel sebeplerinden biri toplanan vergilerin kendi bölgelerine dönmemesi ve çoğunluğunun merkezde kalmasıdır. Bir diğer sebep de halkın eğitimi hayati bir ihtiyaç olarak görmemesidir.

Eğitimin yaygınlaştırılması için tahmin edilenden çok daha fazla kaynağa ihtiyaç duyulduğundan II. Adülhamid döneminden itibaren pek çok farklı malî kaynak temin etme yoluna başvurulmuştur. Bunların başlıcası şunlardır: Aşar vergisinden alınacak pay, öğrenci harçları, memur maaşlarından kesintiler, bankada biriktirilen paraların faizleri, okul kantin gelirleri, kira sözleşmeleri, devlet dairelerinde yapılan hemen her türlü bürokratik işlemlerden alınacak paylarla gümrük vergileri, satış ve devir teslimlerden alınacak paylar. Ayrıca basımına izin verilen kitaplardan alınacak pay, kurban derileri, zekâtlar, fitreler, sahipsiz toprakların değerlendirilmesi, ağaç dikimi, tarlaların kiralanması ve işletilmesi, türbelere yapılan definlerden alınacak paylar. Otel, gazino, misafirhane, iş yeri, muvakkithane, kütüphane, su deposu, kaplıca gibi işletmeler açmak ve işletmek. İhraç edilen ürünlerden (üzüm, hurma, bira vb.) eğitime ayrılan paylar.

Eğitim giderlerini karşılamak üzere bulunan bu çözümler II. Meşrutiyet döneminde de kısmen devam etmiş, 1913 *Tedrisât-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati'*nde ve daha sonra yapılan hukuki düzenlemelerde bunlara ilave çözümler üretilmiştir. Ancak yine de eğitimin malî kaynaklarını istenilen düzeyde hiçbir zaman çözülememiştir. Bu kadar farklı kaynaktan eğitime pay ayrılmasına karşın, sorunların çözülememesinin ardında yatan en önemli sebep, haktan toplanan bu kaynakların tamamıyla eğitim için kullanılmamasıdır. Devlet başı sıkıştığında daha önemli gördüğü diğer alanların ihtiyaçlarını karşılamak üzere maarif hisse ianesini kullanmaktan kaçınmamıştır. Bunun yanında devletin genel bütçeden eğitime ayırdığı payda hiçbir zaman ideal bir düzeyde olamamıştır. Bu konuda bazı aydınlar Balkan devletlerini ve Avrupa'yı örnek göstererek bu durumu sert dille eleştirmişlerse de değişen bir şey olmamıştır.

Genel olarak bakıldığında 1869-1922 dönemi eğitimin finansmanı iki kaynaktan oluşmaktadır: Devlet bütçesinden ayrılan gelirler, vilayetlerdeki yerel kaynaklar. Mahallî idarelerin Cumhuriyet öncesindeki yetkileri hayli fazla olduğu için eğitim finansmanını karşılamak üzere mahallî maarif meclisleri pek çok iş yapmışlardır. Benzer uygulamalar erken Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Bütün bunlar, Türk Eğitim Tarihinin, eğitimin malî ihtiyaçlarını karşılanmada zengin bir mirasa sahip olduğunu göstermektedir.

NOT (NOTICE) :

Bu makale, II. İktisat Tarihi Kongresine aynı başlıkla sunulan bildirinin geliştirilmiş halidir.

KAYNAKÇA (REFERENCES)

1. Abdullah, C., (1328). "Yangın Var!", *İçtihad*, 1 Temmuz 1328, No: 49.
2. Akyüz, Y., (2010). *Türk Eğitim Tarihi*, M.Ö. 1000- M.S. 2010, Ankara: PegemA Yay.
3. Bos, H.C., (1964). "Eğitim Planlamasının İktisadî Tarafları", *İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri*, İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferansı Heyeti.
4. BOA, YMTV, 37/56, 1 C 1306.
5. BOA, AD No: 1422, S.201, 20 Ca 1307.
6. BOA, MV. No: 351164, 8 S 1339.
7. BOA, YMTV, 53/108, 27 1309.
8. Emiroğlu, G., (2007). "II. Abdülhamid Döneminde İlköğretim Konulu Layihalar", *S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.8.
9. Ergin, O., (1977). *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul: Eser Matbaası, C.1-2.
10. Gökçe, F. ve Ergin, E., (1997). *İlköğretimde Kaynak Arayışları: Bir Araştırma*, Ankara: Şafak Mat.
11. Harbison, F., (1964). "Yüksek Seviyeli İnsan Gücü ve Değişik Öncüleri", *İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri*, İstanbul: Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferansı Heyeti.
12. Kodaman, B., (1992). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: TTK Yay.
13. *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*, (1869), İstanbul.
14. Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nafi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, (2002). (Yayına Haz.: M. Ergün, T. Duman, S. Arıbaş, H.H. Dilaver) İstanbul: MEB Yay.
15. Nurdoğan, A., (2005). *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1839-1922)*, İstanbul: M. Ü. SBE. Basılmamış Dr. Tezi.
16. Öztürk, C., (2005). *Türkiye'de Dünden Bugüne Öğretmen Yetiştiren Kurumlar*, İstanbul: MEB Yay.
17. Said Paşa'nın Hatıratı, (1328). *Dersaadet: Sabah Matbaası*, C.1.
18. Somel, S.A., (2010). *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İstanbul: İletişim Yay.
19. Şahin, M., (1996). *Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Uygulamalarında Yabancı Uzmanların Yeri, (1923-1960)*, D. Ü. AİİT, Enstitüsü Basılmamış Dr. Tezi.

20. Tedrisât-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati, (1913). İstanbul.
21. Tural, N.K., (2005). "Bir çalışma Alanı Olarak Eğitim Finansmanının Türkiye'deki Gelişimi", Türkiye'de Eğitim Bilimleri: Bir Bilanço Denemesi, (Ed.: Hesapçıoğlu, M., Durmuş A.), Ankara: Nobel Yay.
22. Tural, N.K., (2002). Eğitim Finansmanı, Ankara: Anı Yay.
23. Türkiye'nin İktisadi Bakından Umumî Bir Tetkiki, (1933-1934), Amerikan Heyeti Raporu.(1939). İstanbul: Maarif Vekâleti Yay.
24. Unat, F.R., (1964). Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihsel Bir Bakış, Ankara: TTK Yay.